

A modernizáció társadalmi gátjai¹

Prof. Dr. Kulcsár László², CSc

***Nyugat – magyarországi Egyetem Társadalom – és Neveléstudományi
Kutatóközpont, Sopron***

Motto:

„Politics is becoming a silent movie, or, more accurately, a sound movie without the soundtrack. People move their lips and pound the keyboards, but nothing comes out!”

(Urlich Beck)

ABSZTRAKT A modernizáció kifejezés pozitív kicsengésű, bár azt az utat jelöli, amelyet a nyugati piacgazdasághoz és demokráciához közeledni óhajtó országok próbálnak jární, illetőleg azt az utat, amelyet nekik a „fejlett világ” szakértői, politikusai javasolnak. Sokat olvashatunk az afrikai, ázsiai országok próbálkozásairól és ellenérzéseiről is, de viszonylag kevés szó esik arról, hogy vajon a poszt-szocialista Kelet – Európai országok modernizációs útja mennyire különbözik ettől, vagy hasonló. Egyedül a „tranzitológia” irodalma foglalkozik többnyire Latin-Amerikai minták alapján a Kelet-Európai átalakulással.

A közgondolkodásban és a politikai szférában is a gazdaság modernizációs törekvései nyertek elsősorban teret. A társadalmi modernizációról ritkábban esik szó. Ez részben érthető, mert politikailag kényesebb terület, másrészt jóval összetettebb.

Az írás mégis a társadalmi modernizáció gátjairól kíván szólni mégpedig érzékeltetve ezeknek az akadályoknak történeti beágyazottságát. Ezeknek az akadályoknak gyökerei a Kárpát Medence kulturális ütközőzónájában találhatóak, amelyek megmutatkoznak intézményeink működésében éppúgy mint társadalmi mozgalmainkban, vagy a rossz értelemben vett feudális magatartásainkban.

KULCSSZAVAK: modernizáció, Kelet – Európa, társadalmi átalakulás

¹ A Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Karán 2009 november 3-án Sopronban rendezett nemzetközi tudományos konferencia plenáris ülésén elhangzott előadás átdolgozott anyaga.

² Kulcsar.laszlo@bpk.nyime.hu

Bevezetés

A 20. század második felében két nagy elméleti megközelítés, vagy ahogy Benko (2002) írja, „két ortodoxia” uralta a fejlődéssel és a társadalmi – gazdasági változással foglalkozó szakirodalmat. Az egyik a modernizáció elmélete, amely Durkheim és Max Weber munkásságára támaszkodott, a másik az elmaradottság/függőség elmélete, amely Marx megközelítéséből eredeztethető (Webster, 1990). A függőség elmélete az egyenlőtlen fejlődést a kapitalizmus ellentmondásainak reflexiójaként fogja fel. A regionális gazdasági egyenlőtlenségeket ennek megfelelően a világgazdasági rendszer belső lényegi strukturális jellemzőiként értelmezi (Falk és Lyson, 1993). Ebben az írásban a másik „ortodoxia”, a modernizáció elméletét és Kelet Európai vonatkozásait tekintem át részletesebben.

A modernizáció: gazdaság és/vagy társadalom?

A modernizáció egyike a legismertebb kifejezéseknek. Gazdasági, társadalmi, technikai értelemben egyaránt pozitív jelentés kapcsolódik hozzá a köznyelvben. Ha valamit modernizálunk, akkor jobbra, hatékonyabbá tesszük, a világ vezető áramlataihoz próbáljuk közelíteni. Mikor azonban közelebb próbálunk kerülni a fogalom tartalmához, észrevesszük, hogy ingoványos talajra tévedtünk.³ Maga a fogalom is már komoly értelmezésre szorul: mi az a modernizáció, mikor vagyunk modernek, mikor modern egy társadalom, egy vállalat, egy ember? Rengeteg definíció létezik a modernizációról és az őt követő posztmodern tanácstalanság kategóriájáról is. Jameson (1998) szerint a fogalom meghatározása és a körülötte kialakult bizonytalanság hasonlatos ahhoz az esethez, amikor különböző megfigyelők egészen más eredményre jutottak, amikor az elefántot kellett leírni - igaz, hogy mindnyájan vakok voltak. Idézhetjük továbbá J. D. van der Ploeg szellemes megjegyzését is, miszerint „könnyebb beszélni a modernizáció nagyszerű korszakáról, mint definiálni magát a korszakot.” (Ploeg, 2003:43).

A második nagy problémakör a modernizáció elméletével kapcsolatban magához a fogalomhoz kapcsolódik. A kérdés az, hogy evolucionista módon közelítünk-e a fogalomhoz azt feltételezve, hogy a világnak követni kell, illetőleg, ha akarjuk, ha nem, követi is a fejlett piacgazdaságok által kínált fejlődési utat, amely a piac önszabályozó erejében hisz, s azt legfeljebb a jóléti állam gondoskodásával korrigálja. Más felfogást is találunk, mint ahogy Polányi

³ A magyar szakirodalomban Keller Tamás (2007) tanulmánya is érzékelteti a társadalmi modernizáció fogalmának bizonytalanságait és a gazdasági változások, valamint az értékrendszerek nem mindig egyértelmű összefüggéseit.

írta már 1944-ben, miszerint nem létezik egy univerzális gazdaságfejlődési modell, hanem a gazdasági magatartásokat különböző társadalmi csoportok részéről ért támadások kulturálisan meghatározottak, tehát történetileg megérthetőek (Polányi 2004). A modernizáció elmélete sajátos kapcsolatban van a centrum – periféria elméletekkel, amennyiben Rostow (1961) és mások is a centrum államok, régiók fejlődését az úgynevezett szerves társadalomfejlődési modell segítségével magyarázzák, a perifériák úgynevezett másodlagos fejlődési útját pedig modernizációnak nevezik. A modernizáció tehát nem szinonimája a fejlődés fogalmának, inkább a periféria gazdasági és társadalmi hátrányokat leküzdő erőfeszítéseit foglalja magában. Ezek az erőfeszítések gyakorta nem érik el a kívánt hatást, melyet jól illusztrálják a Kelet-Európai nagy reformuralkodók kudarcai. Rostow a gazdasági fejlődés társadalmi feltételeivel foglalkozva azt vizsgálta, hogy milyen feltételek esetén történik meg az elrugaskodás, a „take-off”,⁴ amely elindítja az átalakulást egy társadalomban. Ehhez szerinte alapvetően két feltétel időben szinkron módon történő teljesülése szükséges. Koncentrálódni kell egyrészt az anyagi erőforrásoknak, másrészt pedig a változás irányába mutató társadalmi értékeknek⁵. Rostow elméletének érvényessége elsősorban az európai kultúrkörre igaz, de minél inkább haladunk Európa keleti pereme felé, azt látjuk, hogy az átalakulás egyre inkább eltér a „klasszikus” Nyugat Európai, vagy Észak Amerikai alapképlettől.

A fogalmi kuszaság mellett más kérdések is tisztázásra szorulnak. A modernizációval foglalkozó irodalom főként a gazdaság szférájában lejátszódó változásokra koncentrálnak, illetőleg ökonómiai indikátorokat használ a folyamat bemutatására. Viszonylag kevés teret szentelnek a társadalmi összetevők elemzésére, pedig a gazdasági folyamatok társadalmi környezete magának a gazdaságnak működését is erőteljesen befolyásolja. Erre a felismerésre épül például Ray „kulturagazdaság” paradigmája (Ray 1998), amely szerint a kulturális sajátosságok felülírják a gazdasági összefüggéseket. A kulturagazdaság történeti és regionális beágyazottsága nyilvánvalóan igen erős, és ahogyan Ray megjegyzi, egy régió nemcsak szolgáltatásokat és árukat kínál eladásra, hanem kultúrát és történelmet is. A kultúra-gazdaságtan felismerései így arra világítanak rá, hogy a modernizáció társadalmi összefüggései nem hagyhatók figyelmen kívül. Két dimenzió tűnik igen fontosnak: az egyik a társadalom intézményrendszerében bekövetkező változások és a gazdaság összefüggései, másik pedig az emberek értékrendszerében megfigyelhető elmozdulások, vagy éppen mozdulatlanságok.

⁴ A kifejezés nem értelmezhető úgy, hogy a „nekilendülés” hirtelen, rövid időszak alatt, szinte egyik napról a másikra következik be. A „nekikészülődés” és maga az „elrugaskodás” is jelentős történelmi időszakot ölel át.

⁵ A Max Weber-i protestáns etika, a „kapitalizmus szelleme” jól példázta ezt.

Ebben a tanulmányban megkísérlem bemutatni, hogy honnan származik a kultúrának ez az ereje, s különösen Kelet - Európában milyen szerepet játszott, illetőleg játszik ma is, amikor a piacgazdasághoz való visszatérés folyamata már évtizedes múltra tekinthet vissza. Kelet Európa egyébként sokáig nem igazán érdekelte a fejlődéstudományok képviselőit. Dussel (1998) például még egy évtizeddel a változás megindulása után is úgy teszi fel a kérdést, hogy a történelem során annak idején miért nem Kína volt a motorja az átalakulásnak, vagy miért nem a portugálok? Azt azonban nem kérdezi, hogy miért nem Kelet Európa? A Kelet- Európai változások politológiai - szociológiai elemzései jobbra a különböző megközelítéseket tartalmazó, ún. „tranzitológia” keretében öltöttek testet az 1990-es években⁶. Rudolf L. Tőkés (2000) szerint a tranzitológiai irodalom nagyjából négy csoportra osztható. Az első csoportba az átfogó, szintetikus munkák tartoznak, mint pl. Huntington elmélete a demokratizálódás hullámairól, amelyben a kommunista rendszerek összeomlását egy világméretű átrendeződés keretében vizsgálja (Huntington 1991, 2001). A második csoportba Tőkés azokat a Latin- Amerika, Dél- Európa szakértőket, kutatókat sorolja, akik a Kelet európai változásokat döntően az autoriter politikai rendszertől a demokrácia felé való elmozdulás keretében értelmezik. A harmadik csoportot az összehasonlító társadalmi és politológiai tudományokat képviselők jelentik, míg a negyediket azoknak a társadalomkutatóknak a munkái alkotják, akik nagyobb figyelmet fordítanak a Kelet európai átalakulás általános és specifikus vonásaira, mint pl. a Magyarországon is régóta ismert Bill Lomax (1993).

Pickles (2008) a tranzitológiával összefüggésben egyik tanulmányában nem a „tranzitológia” szerzőit, hanem annak szemléletmódját tipizálva, a Kelet-Európai átalakulással foglalkozó irodalom négy „hullámáról” beszél. Az első hullámban szerinte a gyorsan, de több esetben „sokk-terápiával” megvalósított liberalizáció, privatizáció és intézményi reformok eredményességében vetett hit jellemezte a kutatókat. A második hullámban már a kiábrándultság volt megfigyelhető. A gazdasági recesszió, de még a gazdasági sikerek is a társadalmi egyenlőtlenségek kiéleződését hozták magukkal. Ebben az időszakban került újra a középpontba az állam kiadásainak és elosztórendszerének elemzése, a liberális piacgazdaság működésének tökéletesítése. A harmadik hullámban azok a tanulmányok érkeztek, amelyek a vezető ipari szektorok teljesítményére, a gazdaságpolitikai harmonizációra és integrációra összpontosítottak. Sok esetben a nemzeti össztermék növekedésével együtt jelentkeztek az egyenlőtlen területi és társadalmi fejlődés egyre nyilvánvalóbb negatív következményei, amelyek a Kelet-Európai régió

⁶ A témával leggyakrabban a következő folyóiratok foglalkoznak: „Transition Studies Review”, „The Slavic and East European Journal”, „East European Politics and Societies”, „Communist and Post-Communist Studies”.

egységességéről szóló ábrándokat is darabokra törték. A közvetlen EU csatlakozást megelőző időszak sajátos mellékterméket is eredményezett. Ezt az időszakot az „ábrándok második hullámának” nevezném, amely ábrándokat a csatlakozás előtt a kormányzat és a politikai elit maga is erősítette, félve a csatlakozással kapcsolatos esetleges társadalmi ellenállástól. Az átalakulással foglalkozó irodalom negyedik hullámát Pickles úgy jellemzi, hogy a szakirodalomban erősödött az a felismerés, hogy a Kelet – Európai utak „hibrid” jellegét, más szóval úgy mondhatnánk, hogy a nyugati és a keleti kultúra egymást átfedő és átmeneti területeinek folyamatait, csak a maga komplexitásában lehet megérteni. Azokat a magatartásokat pedig, amelyek „rugalmasan” képesek alkalmazni és ötvözni a két kultúrkör „szelleméből” eredő sajátosságokat, továbbá képesek azokat megjeleníteni intézményeik, működési mechanizmusaiban, nem lehet társadalmi, történeti gyökereik nélkül értelmezni. A fentiekből következően a tranzitológia láthatóan még nem talált döntő „pontot érő fogást” a Kelet Európai folyamatokon. Tőkés 1999-ben arról panaszkodott, hogy a rendszerváltás után egy évtized nem volt elég, hogy elméletileg tisztázzák a kelet európai átalakulás kérdéseit, Pickles pedig 2008-ban arra utalt, hogy a feladat húsz év eltelte után sem tekinthető végrehajtottnak. Ennek a kudarcnak oka többek között az, hogy a szakirodalomnak a régióval kapcsolatos történelemszemlélete jobb esetben is csak az 1917-től máig terjedő időszakot fogja át, pedig jelentős munkák nemcsak a „kommunizmus szellemének”, hanem hosszabb történeti, kulturális, gazdasági trendek hatására is felhívták a figyelmet (Teke 1980; Szűcs 1981; Kulcsár Kálmán 1986; Chirot 1989; Spufford 2002; Rabikowska 2009). Rabikowska például a Kelet-Európában igen különböző konkrét társadalmi, történeti viszonyok elemzését nélkülöző elképzeléseket a tranzitológia utópisztikus koncepciójának nevezi.

A történetiség a fent említett szerzők mindegyikénél lényeges szerepet játszik az átalakulás megértésében. A történeti szemlélet pedig rögtön a régió elmaradottságára, „megkésett fejlődésére” irányítja a figyelmet. Spufford szerint a régió lemaradását már a 13. századtól világosan lehet érzékelni, Teke szerint a 14. század végétől a Nyugat Európai ipari termékek és a kereskedelmi tőke erőszakos benyomulása Kelet Európába, például Magyarországra, a hazai termékek és kereskedelem fejlődését erőteljesen hátráltatta. Ez tekinthető a piacfoglalás első nagy hullámának Magyarországon, amelynek negatív következményei ismertek. De nemcsak a gazdasági viszonyok átalakulása mutatta a megkésettség jegyeit, hanem a társadalmi – politikai intézményrendszer (városfejlődés, polgárosodás, stb.) is. Chirot szerint Kelet Európa hátrányos helyzete az 1500-as évektől döntő módon állandósult, Kulcsár Kálmán álláspontja szerint már a középkorban tapasztalható volt a gazdasági folyamatok és a társadalmi folyamatok kettőssége. A kettősséget a Kelet-Európával foglalkozó szakirodalom ma is érzékeli, bár a „hibrid jelleg” értelmezésében éppen a történeti szemléletmód hiányosságai miatt bizonytalan.

Hale (2010) például Putyin Oroszországot jellemezve a demokrácia és az autokrácia egyidejű jelenlétét tartja jellemzőnek, amely szituációban szerinte a trend a „versengő piramisok rendszerétől” az „egyedül létező piramis” rendszeréig terjed. White oroszországi adatok alapján, amelyek a Kelet-Európai országokra is értelmezhetők, arra a következtetésre jut, hogy a kommunista/szocialista rendszer nem múlt el nyomtalanul a régióban, a tudatot romboló hatása ma is tetten érhető. Egyszerre létezik a piacgazdaság polgári megítélése és a nosztalgia a Szovjetunió iránt (White 2010). Miazhevich (2009) pedig az üzleti magatartásokban mutatta ki a kettős kulturális kötődés hatásának jelenlétét, s a sort még folytathatnánk.

A kettősség, vagy a hibrid jelleg, mint a poszt-szocialista országok sajátos jellemzője, bonyolult, összetett jelenség. Néhány dimenzióját az 1. ábra foglalja magában.

1. ábra: Janus arcú modernizáció Kelet-Európai módra

A nyugati és a keleti kultúra együttes jelenlétének hatásai	
<i>Gazdaság</i>	<i>Társadalom</i>
Piacgazdaság elemei, a gazdaság nyugati (piac) jellegű átalakítása	Bizánci jellegű „szocialista-feudális” magatartás, a társadalom keleties, nem „piaci” vonásai
Nyugat-európai, polgári intézmények	Keleties jellegű működés, a civil társadalom érdekérvényesítő és kontroll szerepének gyengése, kiszolgáltatottsága, a politikai pártokhoz, lokális hálózastokhoz való erős kötődése
A gazdasági és politikai elit nyugati törekvései	Az elit módszereiben, minta adásában paternalista jellegű mutató tevékenysége

Forrás: saját szerkesztés

Érvelésem kiindulópontja az, hogy a modernizáció folyamatában a legtöbb Kelet-Európai országban, így Magyarországon is a gazdasági és a társadalmi átalakulás különvált, eltérő úton és sebességgel zajlik⁷. A társadalmi modernizáció, amelyet kissé leegyszerűsítve a nyugati minta adaptálási folyamatként értelmezhetjük, lassú és tétova. Vajon mik az okai ennek? Azt

⁷ Nem állítom, hogy a gazdasági és társadalmi modernizáció folyamata független egymástól, csak azt, hogy Kelet Európában egyrészt nincs meg e kettő szféra között a szinkronitásnak a szükséges mértéke, másrészt pedig azt, hogy a gazdasági modernizáció sokkal inkább internacionális, míg a társadalmi modernizáció sokkal inkább lokális és regionális.

láthattuk, hogy a piacgazdaság jogi keretei, intézményei néhány év alatt kialakultak, s azt is láthattuk, hogy a polgári demokrácia alapvető intézményei is megjelentek Magyarországon. Úgy tűnik, hogy mindez mégsem elég. A gazdasági és társadalmi modernizáció időben is elváló folyamatát nem az intézmények jelenlétében, vagy hiányában, hanem azok működésében, gyakorlatában, valamint a társadalomban uralkodó értékrendek és viselkedésmódok sajátosságaiban lehet tettenérni. Gyakran tapasztalhatjuk például, hogy a politikai szereplők nem éppen polgári magatartással érintkeznek a gazdasággal, s a gazdasági szereplők is ugyanilyen mentalitással keresnek kapcsolatot a politikai szférával. Néhány nyugati kutató hasonlóképpen látja a helyzetet. A Kelet Európai átalakulásra vonatkozóan Inglehart (2000) és Inglehart - Baker (2000) például kiemelik, hogy a demokratikus intézményrendszer megteremtése önmagában még nem elegendő. Az intézményrendszer stabilitása és a működést vezérlő értékrendszer kulcsfontosságú, de ebben a Kelet - Európai országoknak komoly deficitjük van. Ez a deficit fennáll Miszlivetz (2009) szerint is, aki a civil társadalom és a politikai intézmények megerősödésében látja a kiutat. Greskovits (2003) arra hívja fel a figyelmet, hogy Magyarországon a társadalomban uralkodó értékek nem kompatibilisek a kapitalizmussal. Ez az inkompatibilitás a Kelet-Európai régióban nem mutat egységes képet. A történeti és kulturális gyökerek különbözőségei eltérő utakat jelentenek az átalakulás folyamatában (Lane 2006; Frane et al 2009). A gazdasági és társadalmi modernizáció eltérő útjai a gazdaságnak és társadalmi környezetének sajátos kapcsolatát, sajátos modelljét alakították ki Kelet Európában, amely modellben a térség helyzetének megfelelően a nyugati kultúrkör és a keleti kultúrkör együttesen jelenlévő hatása mutatható ki. Ez magyarázza a Kelet – Európai társadalmak fogékonyságát a korrupcióra, a felelősségi viszonyok elmosására, a Hankiss (1980, 1989) által elemzett személyes függőségi rendszerek érvényesülésére⁸ mind a mai napig. De ez magyarázza azt is, hogy az uralkodó elit milyen könnyen áldozatul esik a korrupció csábításának, sajátos mintát nyújtva ezzel a társadalom számára. Sokáig úgy tűnt, hogy ez a kettősség, amely jól megmutatkozik jelentős íróink műveiben is (Jókai Mikszáth, Móricz, stb.), a polgári társadalom és a piacgazdaság kialakulásának korai szakaszában természetes jelenséggént értékelhető, amely majd halványul és eltűnik. Úgy látszik azonban, hogy máig ható jelenléte miatt komolyabb figyelmet érdemel.

Ez a körülmény felveti annak kérdését, hogy vajon milyen akadályai vannak a társadalmi modernizációnak Kelet Európában és különösen Magyarországon? Sokan látják ennek az okát a megkésett technikai fejlődésben, a távolságban, vagy a nem kellően kifejlődött piaci viszonyokban. Más megközelítések szerint

⁸ Gondoljunk csak az ismert mondásra: „Barátainknak mindent, ellenségeinknek a törvényt”.

a történeti okok következtében beállott megkésettség lehet a magyarázat. A modernizációs kísérlet ebben a régióban természetesen több változatban is megjelenik. Az eltérés abban van, hogy a változásnak, átalakulásnak milyen útját, módját választják, s ebben a módban milyen szerepet kapnak a kulturális, történeti sajátosságok. Alapvetően az igen erősen beágyazott kulturális tényezők azok, amelyek a nyugati mintájú modernizációt lassították és lassítják ma is. Ezeket a kulturális tényezőket sokan, sokféleképpen közelítették meg, s elemezték. Karácsony Sándor (1941,1994) például azt írja: „lelkialkatunk formája ázsiai, tartalma azonban igenis európai“. „Mi igenis ... értjük Európát is, Ázsiát is...“ (Karácsony 1994: 28). Ady „kompországrol“ írt, Szűcs Jenő a nyugati intézmények „keleti“ működtetéséről, Huntington a kultúrák közötti határokról és konfliktusaikról, stb. Mindenesetre az a Kárpát medence esetében eléggé nyilvánvaló, hogy létezik olyan „hibrid“ kulturális beágyazottság, amely évszázadokon átnyúlva és az adott korhoz idomulva újra és újra érezteti regulációs erejét. Ez az erő tükröződik a „régí és új“ elit habitusában is⁹.

A szerves fejlődési utat járó országok saját maguk alakítják át gazdasági, politikai szerkezetüket, intézményi rendszerüket, s modernizációra ebben az értelemben azért nincs szükség, mert nincs mit modernizálni. A „tradicionális” társadalom „széttörése” itt belülről indul meg, biztosítva az autonóm fejlődés lehetőségeit. A másodlagos fejlődési modell útját járó területek esetében a dilemma összetettebb. Átvehetik-e, másolhatják-e a centrum országok belső átalakulásának következményeképpen kialakult megoldásokat, mintákat; egyáltalán utat engedjenek-e a centrum befolyásainak, hatásának, sokszor politikai nyomásának? A fejlődésnek csak egy útja létezik-e, amit senki nem kerülhet ki, vagy a periféria kulturális mintái eltérítik-e a centrumból érkező hatásokat?

A kultúrák „harcának” színtere: a lokalitás

A modernizáció elméletében döntő jelentősége van a külső minták átvételére, befogadására vonatkozó folyamatok sajátosságainak. A modernizációt nem egyszerűen a centrumhoz való hasonulás folyamatoként kell felfogni, hanem adaptációként, amelyben az eredeti minták jelentős változásokon is keresztül mehetnek. Meg kell különböztetni a kulturális érintkezésből, a kulturális elemek

⁹ Az elit egyes csoportjai Magyarországon is magukévá tették Giuseppe Tomasi di Lampedusa szicíliai arisztokrata (Palma hercege és Lampedusa fejedelme), „A párduc“ című, először 1958-ban, az író halála után megjelent regényében a fiatal Tancredi herceg egyik mondatát: „Ha azt akarjuk, hogy minden úgy maradjon, ahogy van, mindennek meg kell változnia.” (Európa Könyvkiadó, 1984:39).

terjedéséből megvalósuló mintaátvételt, modernizációt az alkalmazkodási kényszerből adódó adaptációtól (Kulcsár Kálmán 1988). Az alkalmazkodási kényszerből fakadó recepció nemcsak a modernizációs folyamat sajátja. Megfigyelhető volt ez a 2. világháború után a Kelet Európai országokban is. A szovjet minta átvétele külső kényszer hatására történt, amelynek országonkénti sajátos eltérései az adott társadalom kulturális sajátosságaira vezethetők vissza. Ezek a sajátosságok mutatkoznak meg újra a poszt-szocialista körülmények között is. A kényszerek kivédésére kifejlődött módszerek továbbélése is jellemző. A lokális közösségek ugyanis sokszor sikeresen hártják akár a jó szándékú modernizációs technikai segítségnyújtásokat is, mely hártási módszereket akkor sajátították el, amikor a szocializmus támadásait kellett kivédeni (Bíró - Gagyí – Oláh 1994). Az alkalmazkodási kényszer szülte recepció szocialista verziója folyamataiban, nem pedig tartalmában és intézményeiben mutat sok hasonlóságot a nyugati fejlődés modelljének adaptációjával, s ez az oka annak, hogy sokan a szovjet minta átvételének folyamatát is modernizációnak fogják fel. Ez a felfogás már csak azért sem tartható, mert mint Kulcsár Kálmán kimutatta, „a szovjet minta átvétele”... „fenntartott, sőt megerősített korábbi tradicionális elemeket. Tovább erősítette pl. a politikai és jogi kultúra korábbi paternalista vonását és ennek következményeit.” (Kulcsár K.. 1988: 745). Feltehetően erre a jelenségre is célzott az 1980-as évek végén Ash, amikor azt a véleményét fogalmazta meg, hogy a Kelet – Európai változásoknak nem külső, hanem belső akadályai vannak (Ash 1988). A Kelet Európai társadalmak modernizációs útjaira elsősorban ez a sajátosság a jellemző, azaz más szóval *egy nyugatitól eltérő kultúra jelenlévő hatása*.

Nem kell azonban gondolnunk, hogy a tradicionális társadalom mozdulatlan társadalom. Maga a tradíció¹⁰ fogalma is átadást, követést, tehát mozgást jelent, ahol az intézmények és a szereplők aktívan részt vesznek a hagyományozódásban. A tradíció fogalmát másként kell értelmeznünk az európai kultúrkörben és másként azon kívül. Az európai kultúrkörben a tradicionális viselkedés a Redfield – féle „kis tradíciókhoz”, térségekhez, társadalmi csoportokhoz kapcsolódik. A „kis tradíciók” színterei a helyi közösségek, amelyek sokak szerint leginkább veszélyeztetettek a modernizáció folyamatában. Egyes felfogások szerint például a modernizáció a Tönnies – féle „gemeinschaft” típusú intézmények háttérbe szorulását eredményezi (Tönnies 1983). Ezt fogalmazta meg többek között Maurice Stein is az „Elhalványuló közösség” c. könyvében (1960). Stein kifejtette, hogy a modernizáció és az urbanizáció elpusztítja a vidéki közösségek elsősorban személyes kapcsolatokon alapuló viszonyait és személytelen, fragmentált kapcsolatokkal helyettesíti azokat. Az ilyen felvetés ma már szinte közhelyszámba megy, s az

¹⁰ A tradíció fogalmáról lásd Hoppál (2006).

egyik olyan „bűne” a modernizációnak, amit szinte kötelességgként hangoztatnak. (Lásd pl. Böröcz – Southworth 1995). A modernizáció azonban, ha nem is teljesen ártatlan, de nem okolható mindenért. Egyet érthetünk Luloff és Bridger (2003) megállapításával, miszerint a *Gemeinschaft* és a *Gesellschaft* Tönnies-i kategóriái által leírt jelenségek nem egymást kizáróak, nem homlokegyenest ellentétesek, hanem egyszerre vannak jelen minden társadalmi konstrukcióban. Ennek megfelelően nem az volt a helyzet, hogy léteztek az idilli falusi közösségek, majd jött a modernizáció és szétörte azokat. Másrészt, ha alaposabban megvizsgáljuk a modernizáció folyamatát, azt tapasztaljuk, hogy a külső minták átvételében a „*gemeinschaft*” típusú intézmények meghatározó szerepet játszanak, főként a rurális térségekben, s a mintaátvétel, az innováció adaptációja sok vonatkozásban ezeken a kapcsolatokon múlik. A kutatások nem támasztják alá a közösségi kapcsolatok hanyatlását a modernizáció hatására a rurális területeken. Bíró A. Zoltán véleménye szerint a kis léptékű „életvilágok”, amelyek legfőbb élettere a falvak és a kistérségek világa, szűrőrendszerként működnek a kívülről jövő modernizációs folyamatokkal szemben. „A modernizációs hatások (gazdasági erőforrások, információk, kulturális hatások, stb.) nagy számban, sokféle irányból, változó intenzitással érkeznek. Szinte lehetetlen leírni azonban az érkező potencialítások befogadásának, megszürésének igen változatos módozatait.” (Bíró A., 1995: 256)

A falusi közösségek sok esetben meglehetősen rugalmasan adaptálódnak a változásokhoz, más esetekben viszont az adaptáció nem következik be. Az viszont igaz, hogy a modernizációs kihívásra adott válasz - adaptáció átírhatja a közösségen belüli viszonyokat, de nem gyengíti a háztartások, főként a piaci viszonyokat adaptáló családok közösségi kapcsolatait, sőt a közösségi kapcsolatok újraszerveződésében meghatározó szerepet játszanak (Brown és Kulcsár, 2001; O'Brien, et al, 2005). A poszt-szovjet vidéki Oroszország esetében pedig az is megfigyelhető, hogy a faluközösséghez mint identitáshoz való kötődés nem veszít erejéből és ahogy O'Brien és társai megjegyzik, továbbra is igen erős. Ez nyilvánvalóan az orosz falvak tradicionális társadalmi és gazdasági közösségi jellemzőinek máig elérő hatását mutatja. A 'modern' és a 'tradicionális' merev szembeállítására tehát ilyen értelemben is helytelen.

Számos példa mutatja, hogy a modernizáció sikeres lehet, ha nem elpusztítja, hanem együtt él a sajátos tradíciókkal, azokat hordozó intézményekkel.¹¹ A szakirodalom leggyakrabban Japán példáját említi, de más

¹¹ Kínai származású Hong-Kongi üzletemberek, vállalkozók gyakran adnak hangot aggodalmuknak a nyugati életforma térnyerése és a kínai tradíciók térvesztése miatt. Sokszor kiderül azonban, hogy az aggodalom mögött üzleti megfontolások húzódnak meg, s a Hong-Kong-i átlagember, de az üzletemberek jó része is át van itatva a hagyományos kínai filozófia, vallás, értékrendszer valamelyik fajtájával.

példák is, mint például Dél – Korea (Gi-Wook Shin, 1998), találhatók. A tradicionális társadalom sikerrel használhatja a modernizáció eredményeit anélkül, hogy feloldódna abban. A mekkai zarándoklat vállalkozói alapon történő kiszervezése például olyanoknak is lehetőséget adott fogadalmuk teljesítésére, akik egyébként anyagi helyzetük miatt nem teheték volna. Mint Gusfield (1973) rámutatott, ez a körülmény megerősítette a tradicionális Iszlám vallás befolyását a távoli ázsiai területeken.

A fejlett, haladó, modern minősítés tehát egy meghatározott kulturális kontextusban értelmezhető. Ebben az értelemben valóban aggályos egy kiemelt kultúra, például az európai kultúra, szempontjából minősíteni az összes többit. Az európai kultúrkör azonban maga is heterogén. Minimálisan is meg kell különböztetni az európai ütköző zóna államait, területeit a centrumtól, amely kulturálisan szintén nem homogén. A Kelet Európai államok előtt álló minta azonban, ha akarják, ha nem, jelenleg az Észak Amerikai, illetőleg a Nyugat-Európai. Az időről időre felmerülő „harmadik út” mentőöve, úgy tűnik, nem segíti ki a pácból ezeket az országokat.

A társadalmi modernizáció magyar kilátásai

Az újkori modernizáció a Kelet Európai régióban természetesen korábban, hosszú szünet után a 18-19. században megkezdődött, majd többször megszakadt. Újra és újra tetten érhető azonban a folyamatban a nyugati és keleti (bizánci) hatások együttes jelenléte¹². Lengyel György a Kelet Európai gazdaszociológiáról készített elemzésében (Lengyel, 1995) kitér Leopold Lajosnak a „színlelt kapitalizmusról” 1917-ben írt tanulmányára. A színlelt kapitalizmus tulajdonképpen a nyugati intézmények keleti tartalmú jelensége, amelyre Leopold szerint többek között az állammal kötött előnyös szerződések technikája jellemző. Ez a körülmény tág teret nyit a hagyományos keleti viselkedésformáknak, habitusoknak. A kapitalista intézmények és jogrendszer megteremtése tehát még nem elég a polgári társadalom és piacgazdaság kifejlődéséhez. „Nincs kapitalizmus kapitalisztikus szellem nélkül” írja Leopold.¹³ Lényegesen megelőzve ezzel a véleményével Polányi Károly világhírű magyar közgazdász, szociológus kijelentését, miszerint „piacgazdaság csak piaci társadalomban létezhet” (Polányi 2004: 105) A kapitalizmus Leopold szerint „emberi elhatározásokon, emberi akaraton, értékelésen, türelmen fordul

¹² A múltat tehát nem sikerült minden látszólagos nagy erőfeszítés ellenére „véggépp eltörülni”.

¹³ A színlelt kapitalizmusban, a nyugati és keleti kevert viselkedésformák világában Leopold szerint kedveltek az olyan „pályázati kiírások”, amelyekben megfogalmazott feltételeknek csak a beavatott cégek tudnak megfelelni.

meg” (Leopold, 1988: 323). Lengyel György elemzése még egy sajátos információt nyújt ennek a bonyolult képletnek megértéséhez. A konstruált szervezetek által kondicionált spontán szervezeti megjelenés igazi Kelet Európai paradoxon, egyfajta „színlelt” és valóságos civil formák együttélése a konstruált szervezetek domináns ernyője alatt. Ez a vonás is a modernizációs utat járó országok sajátja. Kell az állam támogatása, de ez a támogatás egyben egy állami ellenőrzésre való törekvést is tartalmaz helyi és központi szinten egyaránt. E támogatás nélkül a társadalom nem képes, vagy csak sokkal lassabban, intézményeit megújítani, viszont épp az idő hiánya miatt, mert rövid idő alatt kellene nagy utat bejárni (mint az elmúlt évszázadokban oly sokszor, de sohasem sikerrel), az eredmény is sajátosan Kelet - Európai. Más szóval a támogatásnak „ára” van, és ezt az árat sok esetben előre kell „megfizetni” lojalitással, továbbá keleti kulturkörre jellemző magatartással.

Vannak, akik a szocializmus korszakát is egyfajta modernizációs kísérletnek tekintik. Ez azonban véleményem szerint nincs így. Egyrészt a követett „centrum” maga is zsákutcának bizonyult, de ami fontosabb, társadalmi és gazdasági szempontból is visszalépésnek bizonyult. A társadalmat irányító értékek, magatartások és intézmények inkább feudális, és bizánci típusú jellegzetességeket viseltek,¹⁴ s nem a világgazdasági centrumok jellegzetességeit. Több kutatót megtévesztett a szocialista országok politikai és társadalmi propagandájában erőteljesen a közösségi jelleget hangsúlyozó retorika. Pareek (1968) például kiemeli a kommunista Kínában uralkodó erős közösségi motivációt és idézi Mao elnök egyik intelmét: „Legyél első az áldozathozatalban és utolsó a sikerek élvezetében”.¹⁵ A Kelet – Európai történeti „kontextus” Kulcsár Kálmán (1985) szerint olyan vonások újbóli megerősödését eredményezte a szocializmus időszakában, amelyek, mint például a személyi kapcsolatok fontossága (patrónus – kliens rendszer) nem tekinthetők egy nyugati értelemben vett modern társadalom jellemzőjének. 1848 és 1945 között komoly modernizációs folyamatok és teljesítmények jellemezték a magyar társadalmat és gazdaságot, de egyúttal megtalálhatók voltak benne azok a negatív jelenségek, intézmények és magatartások, amelyeket a nyugati társadalmak hosszú átalakulás időszakában leküzdöttek, elhagytak. Az 1945-1990 közötti időszak, nemcsak annak első fele, sajnos megdőböntő módon

¹⁴ Entz Géza tanulmánya jól illusztrálja, hogy milyen „bizánci” felfogások és technikák lehettek eredményesek a szocializmusban a forrásokért vívott harcban, még a művészettörténet látszólag marginális területének esetében is (Entz, 2007).

¹⁵ Mao elnök természetesen ezt magára nézve nem, csak a népre tartotta követendő példának. Akinek van még valamilyen romantikus eszmei, politikai hajlama Mao elnök nagyságát illetően, annak ajánlom figyelmébe Jung Chang és John Halliday könyvét (Mao. Az ismeretlen történet. Európa Könyvkiadó Budapest 2006).

felelősítette és beágyazta ezeket a negatív habitusokat¹⁶. Jellemző „szocialista” paradoxon, hogy a kultúr- és tudománypolitika ezeket a negatív jelenségeket az 1945 előtti időszak elítélendő és megszüntetendő lényegi vonásaként értékelte, de ugyanakkor saját tevékenysége is hasonló habitusok alapján szerveződött. Nem csoda, hogy a szocialista propaganda hatására az 1945 előtti időszakot sokan ma szinte csak ezekkel a negatív jelenségekkel azonosítják. Hankiss Elemér a kelet – európai átalakulás kapcsán az un. „kvázi feudális kódról”, „új feudalizmusról” beszél, amely a társadalom különböző szintjeit, intézményeit, a főnök és a beosztott viszonyát, stb. jellemzi. (Hankiss, 1980, 1989). Kulcsár Kálmán (1983) a „szocialista országok” esetében a politika „túlsúlyosságára”, mindenre való rátelepedésére hívja fel a figyelmet. Úgy értékeli, hogy a szocialista társadalom „eredendően kelet- európai képződmény”, ahol a személyes kapcsolatok fontossága és politikai elemként való megjelenítése általános jellegzetesség. Ez szerinte a tradicionális társadalmak¹⁷ vonásainak újbóli megerősödését jelenti (Kulcsár K. 1985). A tradicionális társadalom ebben az esetben a keleties (bizánci) magatartások erőteljes jelenlétére utal a magyar társadalomban, amely a gazdaság és társadalom működési egységét kérdőjelezi meg.

A gazdasági és társadalmi modernizáció szétválása, illetőleg a „keleti” magatartásoknak a gazdaság és az állam szervezésében való érvényesülése az alapvető gazdasági és társadalmi – tudati dimenziókban megmutatkozó időbeni szinkronitás hiányát jelzi. Ha rendelkezésre állnak elvileg az anyagi eszközök, de az átalakulást támogató értékek nincsenek, vagy csak kevésbé vannak jelen az elitben és más társadalmi csoportokban, a „take off” elmarad. Ha pedig bizonyos társadalmi csoportok képviselik ugyan az átalakulás szükségét, az új értékeket, de intézményi háttér és támogatás nélkül, továbbá híján vannak az anyagi eszközöknek, erőfeszítéseik hasonlóképpen eredménytelenek lesznek.¹⁸ Pareek (1968) az értékrendszer három elemét, ahogyan ő nevezi motivációt, tart lényegesnek a társadalmi változások bekövetkezéséhez. Szükségesnek tartja a teljesítmény motiváció kifejlődését, erősödő hatását, másrészt a közös célokat

¹⁶Az 1990 utáni időszakban sem szorult vissza ez a magatartás. Gondoljunk csak a kliensek által összehordott ajándékokra a patrónus születésnapja, vagy más évfordulója alkalmából.

¹⁷Értsd a feudális jellegű klientúrák kialakulását, elterjedését, amely gyakorlat ma is megfigyelhető. Érzékletesen elemzi ezt a jelenséget Hankiss Elemér (1989).

¹⁸Érdemes alaposan elgondolkodni Metternich feljegyzésének, amelyet József nádorhoz írt 1844. május 9-én, következő mondatain: „Magyarországon olyan dolgokkal foglalkoznak, amelyeknek nincs szubsztanciájuk. Azt akarják, ami csak következmény lehet: építeni akarnak, és nem kezdik az alap megvizsgálásával; pénzt akarnak és nem gondolkoznak arról, hogyan lehet pénzt hozó termékeiket értékesíteni. *Ha célról van szó, eltekintenek az eszközöktől, vagy eszközökről beszélnek a cél világos kijelölése nélkül*, szóval ábrándokat kergetnek és nem aggódnak a tátongó mélységtől.” (Németh Andor, 1999: 192). (Kiemelés tőlem: KL).

támogató kooperáció és a másokkal szemben megnyilvánuló bizalom értékének erősödését, valamint az elsősorban a feudális társadalmakra, az erős hierarchikus viszonyokkal bíró közösségekre jellemző „függőségi motiváció” befolyásának jelentős csökkenését. A Kelet – Európai átalakulást ebből a szempontból sajátos, a nyugati mintától eltérő jelenségként értékeli Claus Offe (1992), aki a piaci társadalom fejletlenségét, az elit társadalmi beágyazottságának gyengeségét és a változást erősítő, támogató értékek kialakulatlanágát emeli ki.

Az idézett írások arra hívják fel a figyelmet, hogy a modernizációs utat járó országoknak számolniuk kell történeti, kulturális fejlődésük és földrajzi helyzetük sajátosságaival. E jellegzetességek hatása évszázadokon keresztül érezhető, kitapinthatóan jelen van az emberek mentalitásában, értékrendszerében és viselkedésében. Közgazdászok számára is megszívlelendő az a tanulság, hogy a fentiekből adódóan a nyugati piaci etika és viselkedés formáit a „kevert” kulturális minták a gyakorlatban is sok esetben „felülírják”, relativizálva az egyetemeken tanult törvényszerűségeket. Az igazodási centrum mintáinak átvétele, elterjedése többek között ezért is bonyolult, konfliktusokkal terhelt folyamat. Rostás Zoltán Pászka Imrét idézve írja, hogy a nyugati mintájú modernizációt például Romániában sokáig igen erős ellenszenv kísérte, amely radikális konfliktusokban is megnyilvánult. (Rostás, 2000). Volguine (2001) Oroszország mai helyzetét elemezve felhívja a figyelmet arra, hogy a modernizációt nem is annyira a szovjet időszak lerakódásai, hanem a máig élő orosz tradicionális kulturális minták hátráltatják. Persze a szovjet időszak előszeretettel támaszkodott ezekre a tradicionális mintákra, s így szerepet játszott továbbélésükben. Az orosz kulturális minták gyökerei Volguine szerint az ortodox vallás munkafelfogásában található meg, amely deklaráltan inkább „elméltető, mint gyakorlati”. Az ortodox vallás meg sem kísérelte a munka különböző formáinak eltérő kategóriákkal való leírását, mint pl. a katolicizmus.¹⁹ Volguine párhuzamot von Kanada és Szibéria betelepülésének folyamata között abban a vonatkozásban, hogy mindkét területen a szabadabb gondolkodású, innovatívabb, vállalkozó szellemű emberek, többnyire parasztok

¹⁹ Hasonlóan látja a két vallás gazdasági érzékét Stelu Serban román kutató is, mikor annak a véleményének ad hangot egy tanulmányában, hogy a „katolikusok fejlettebb gazdasági érzékkel rendelkeznek, mint az ortodoxok, amit ez utóbbiak el is ismernek” (Serban, 2005). Ennek a körülménynek történeti és regionális gyökereire utal Gunst Péter (1991), megemlítve, hogy a római katolicizmus a római jog hagyományaira építve garantálta a magántulajdon rendszerét, a keleti, ortodox kereszténység pedig egyrészt nem rendelkezett olyan erős társadalmi pozíciókkal és befolyásoló erővel, mint a nyugati, másrészt agrárrendszere a különböző formájú közösségi tulajdonra épült. Ez a földtulajdonlási rendszer a Balkánon és Oroszországban sokáig fennmaradt, nem kevés naiv, romantikus nézetet táplálva a társadalmi fejlődés „szláv” útjáról.

játszottak úttörő szerepet²⁰. Az európai Oroszország, melynek területén az ortodox egyház és az állam jelenléte erőteljesebb, és a szibériai Oroszország között meglévő különbségek véleménye szerint máig megtalálhatók.²¹

A történelem szó mögött rejlő erők és folyamatok egy társadalomban döntő szerepet játszottak és játszanak ma is. A történelemnek Hankiss (1989) szerint kettős hatása van: egyrészt késlelteti és átformálja a modernizációs hatásokat, másrészt megvédi a társadalmat a hatalmi elit önkényeitől, utópisztikus programjaitól, hiszen a modernizációs törekvések keretében megvalósuló változásokat és azok elméleti támogatását az elit vezényli a társadalomban (Benvenuti 1985). A változás irányába ható értékek sűrűsödésének elmaradása a társadalomban úgynevezett „szigetszerű” modernizációt eredményez, ahol az elit és szűk környezete egyre inkább elkülönül a társadalom nagy részétől (Korten 1996). A felületes külső a kormányzati, irodalmi, vagy a tudomány világából érkező szemlélő, aki csak az elittel tartja a kapcsolatot,²² könnyen hiheti azt, hogy a modernizáció tágabb horizonton is sikeres.

A gazdasági és társadalmi modernizáció Kelet- Európai sajátosságainak megismerése fontos feladat, feltárása még várat magára. Az orosz példa is mutatja azonban a gazdasági, kulturális és politikai sajátosságok évszázadokon átívelő hatását, befolyását. Kelet Európában és Oroszországban az 1990-es váltásokat a korábban felszín alá nyomott „tradíciók” újraéledésének időszaka követte. Ebben a folyamatban is megmutatkozott a kulturális „gyökérrendszer” szívóssága. Huntington (2001) ezt a folyamatot „őshonosodásnak” nevezi. Ugyanezt a folyamatot észlelte az 1980-as évek végén Kelet Európában Timothy Garton Ash, amit egyfajta emancipációnak nevezett, s amelynek a következő, egymást átfedő irányait állapította meg:

- A nemzeti múlt újra-felfedezése;
- A vallás feltámadása;
- A társadalmi egyesülések, egyesületek, a civil szféra megerősödése;
- A szűkebb értelemben vett, politikai jellegű civil mozgalmak újraéledése.

²⁰ Ennek bizonyítéka az is, hogy az I. Világháborúig a szibériai területek adták a világ vajtermelésének 16%-át, ami az orosz vajtermelés több mint 60%-át jelentette.

²¹ Itt szeretnék visszautalni O'Brien és társai korábban hivatkozott tanulmánya kapcsán elmondottakra.

²² Hívhatnánk őket „politikai turistáknak” is. Régebben a Szovjetuniót látogató Nyugat –Európai „politikai turisták” rózsaszínű úti beszámolóit altatták az európai közvéleményt, a közelmúltban sokszor a kelet – európai történelemből és kultúrából hasonló felkészültséggel rendelkező EU „politikai turisták” értékelték a csatlakozni szándékozó államokat.

Érdekes viszont, hogy ugyanő Oroszország esetében a változásokat „oszmánosodásnak”, vagy „ottománosodásnak” hívta, ami alatt „a hanyatlás közben történő” emancipációt értette (Ash, 1988). A politikai és főként a civil szféra erősödése a szocialista viszonyokhoz képest valóban nagymértékű volt. A bemutatott keleti kulturális minták azonban ezt a szérát is erősen támadták és hatásukat eredményesen blokkolták is, legalábbis egy időre.

Összefoglalás

A tanulmány arra próbálta ráirányítani az olvasó figyelmét, hogy miként értelmezhető a Kelet-Európai átalakulás a modernizáció sokat emlegetett elméletének segítségével. Kiinduló álláspontja az, hogy a társadalmi és gazdasági modernizáció kettőssége létező és elsősorban Kelet-Európai jelenség. A tranzitológiai irodalom ugyan érzékeli e kettősséget, de a határvonalakat a szocialista/kommunista évtizedek és a jelen időszak között látja, jelezve, hogy az előbbi befolyása máig erőteljes. A tanulmány azt próbálta bizonyítani, hogy a kettősség a régióban évszázadok óta jelen lévő két kultúra egymás melletti létezésében gyökeredzik, amelyek kölcsönösen hatnak egymásra, adott esetben segítik, vagy akadályozzák a társadalmi-gazdasági folyamatokat. Mindenesetre a gazdasági átalakulás lényegesen közelebb áll a nyugati mintákhoz, intézményekhez, ha úgy tetszik, a piacgazdasághoz, a kapitalista értékrendhez. A társadalmi átalakulás inkább „bizánci,” „keleties”, vagy a legrosszabb feudális jellegzetességeket mutatja. Azok a magatartások, amelyek e kultúrában érzik jól magukat lényegesen csökkentik a piaci intézmények, a közigazgatás, a különböző szektorok, pl. oktatás, kultúra, környezetvédelem, stb. hatékonyságát, a polgári társadalom érdekérvényesítő képességét, a civil társadalom modern funkcióinak érvényesülését. A gazdasági és társadalmi átalakulás kettéválása és elemzett jellege olyan mintát sugall a társadalom számára, amelynek elfogadása, annak való megfelelés a még távolabbi jövőbe tolja ki az annyira óhajtott európai felzárkózást.

A jelzett problémák ráirányítják a figyelmet a modernizációs folyamat számos ellentmondására. Annyi azonban bizonyos, hogy a volt szocialista országok jelentős erőfeszítést tesznek annak érdekében, hogy elsajátítsák a centrum értékeit és eredményeit. A retorikában ezek az erőfeszítések, mint Matsuzato (2010) megállapítja talán a legerőteljesebbek, ott előszeretettel használják az EU csatlakozással, a felzárkózással kapcsolatban a „visszatérés”, „helyreállítás” kifejezéseket, figyelmen kívül hagyva a történeti sajátosságokat. Mind e mellett azonban az is tapasztalható, hogy a politikai elit nem szívesen mond le a keleti, bizánci eredetű viszonyok továbbéléséből fakadó előnyökről. Mint például a politikai befolyás érvényesítéséről a társadalmi élet más területein, (oktatás, kultúra, művészetek), a politikai befolyás gazdasági előnnyé

való konvertálás lehetőségéről, vagy éppen fordítva, továbbá a klientúra építés és működtetés kellemes előnyeiről. Egyelőre nem látszik, hogy ez a sajátos kettősséget mutató paradigma, amely Magyarország és Kelet Európa lényeges jellemzője, veszítene vitalitásából. Mindezek a sajátosságok azt is valószínűsítik, hogy a társadalmi modernizáció Kelet - Európai, vagy a nem földrajzi értelemben vett balkáni útja még sok meglepetéssel szolgál a jövőben is.

Irodalom

- Ash, Timothy Garton (1988): *The Empire in Decay*. The New York Review of Books Volume 35, Number 14. *The Opposition*. Volume 35, Number 15. *Reform or Revolution?* Volume 35, Number 16.
- Benko, Georges (2002): *Regionális tudomány*. Dialóg Campus Kiadó Budapest – Pécs.
- Benvenuti, Bruno (1985): *On the Dualism between Sociology and Rural Sociology: Some Hints from the Case of Modernization*. *Sociologia Ruralis*. 3-4. 214-230. pp.
- Bíró A. Zoltán – Gagyí József – Oláh Sándor (1994): *Gazdálkodási gyakorlat a Székelyföldön. (A paraszti mentalitás működése a gazdálkodásban és korlátozó szerepe a piacgazdaság kialakulásában)*. *Antropológiai Műhely*. 1. 7-39. o.
- Bíró A. Zoltán (1995): *Nagy és Kis Történetek*. In: *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*. KAM Regionális és Antropológiai Kutatások Központja. Csíkszereda. *Helyzet Könyvek*. Pro Print Könyvkiadó. 249 – 259. o.
- Böröcz József – Caleb Southworth (1995): *Kapcsolatok és jövedelem: Magyarország, 1986-1987*. *Szociológiai Szemle*. 2. 25-48. o.
- Brown, David L. – Kulcsár, László (2001): *Household Economic Behavior in Post Socialist Rural Hungary*. *Rural Sociology* Vol. 66. No. 2. 158-180. p.
- Chirot, Daniel (1991): *Causes and Consequences of Backwardness*. In: Daniel Chirot (ed): *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*. University of California Press Berkeley, Los Angeles, Oxford. 1-14. p.
- Dussel, Enrique (1998): *Beyond Eurocentrism: The World System and the Limits of Modernity*. In: *The Cultures of Globalization*. Ed. Jameson and Miyosi. Duke University Press. Durham and London.
- Entz Géza (2007): *Inventorization of monuments in Hungary and the Dehio Handbook*. *Centropa* 7. 1. January.
- Falk, William W. – Thomas A. Lyson (1993): *Forgotten Places Redux*. In: Lyson, Thomas A. – William W. Falk (eds): *Forgotten Places. Uneven Development in Rural America*. University Press of Kansas.
- Frane Adam, Primož Kristan, Matevž Tomsic (2009): *Varieties of capitalism in Eastern Europe (with special emphasis on Estonia and Slovenia)*. *Communist and Post-Communist Studies* 42 65-81
- Gi-Wook Shin (1998): *Agrarian Conflict and the Origins of Korean Capitalism*. *The American Journal of Sociology*. Vol 103. 5. 1309-1351. p.

- Greskovits Béla (2003) The path-dependence of transitology. In: Bönker F, Müller K, Pickles, A. (eds) Postcommunist transformation and social sciences: cross-disciplinary approaches. Rowman &
- Gunst, Peter (1991): Agrarian Systems of Central and Eastern Europe. In: Daniel Chirot (ed): The Origins of Backwardness in Eastern Europe. University of California Press Berkeley, Los Angeles, Oxford. 53-91. p.
- Gusfield, Joseph R (1973): Tradition and Modernity. In: A. Etzioni – E. Etzioni- Halevy (eds): Social Change. New York Basic Books.
- Hale, Henry E.(2010): Eurasian politics as hybrid regimes: The case of Putin’s Russia. *Journal of Eurasian Studies* 1 33–41
- Hankiss Elemér (1980): Közösségek: válság és hiány. *Valóság* 9. 12-26. o.
- Hankiss Elemér (1989): Kelet – európai alternatívák. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Hoppál Mihály (2006): Kultúra, innováció és tradíció. *Magyar Szemle*. 1-2.
- Huntington, Samuel P. (1991): The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century, University of Oklahoma Press.
- Huntington, Samuel P. (2001): A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Európa Könyvkiadó Budapest.
- Inglehart, R. - Wayne E. Baker (2000): Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review*. Vol. 65, No. 1, pp. 19-51.
- Inglehart, Ronald (2000): Globalization and Postmodern Values. *The Washington Quarterly* 23:1 pp. 215–228.
- Jameson, Fredric (1998): Preface. In: The Cultures of Globalization. Ed. Jameson and Miyosi. Duke University Press. Durham and London.
- Karácsony Sándor (1941 1994): A magyarság mint idegenforgalmi probléma. Csökmei kör Pécel.
- Keller Tamás (2007): A modernizációs folyamat hatása az értékrendre. *Szociológiai Szemle*. 17. 3-4.14 - 37.
- Korten, David C. (1996): Tökés társaságok világuralma. Kapu Könyvkiadó Budapest.
- Kulcsár Kálmán (1983): A társadalmi változások és a modernizáció Magyarországon. *Társadalomkutatás*. 1. 7-28. o.
- Kulcsár Kálmán (1985): A modernizáció problémája a magyar társadalomfejlődésben. *Társadalomkutatás*. 1. 5-22. o.
- Kulcsár Kálmán (1986): A modernizáció és a magyar társadalom. *Magvető Könyvkiadó*.
- Kulcsár Kálmán (1988): Kényszerű adaptáció és jogalkotás. *Világosság*. XXIX. 12. 737-745. o.
- Lane, David (2006): From state socialism to capitalism: The role of class and the world system. *Communist and Post-Communist Studies* 39 135-152.
- Lengyel György (1995): A kelet európai gazdaszociológiáról: problémák és kihívások. *Szociológiai Szemle*. 4. 29-46. o.
- Leopold Lajos, ifj. (1988): Színlelt kapitalizmus. *Medvetánc*. 2-3. 321-355. o.
- Lomax, Bill (1993): Eastern Europe: Restoration and Crisis: The Metamorphosis of Power in Eastern Europe. *Critique* 25 pp. 47-84

- Luloff, Al E. és Jeffrey C. Bridger (2003): Community Agency and Local Development
In: David L. Brown – Louis E. Swanson (eds): Challenges for Rural America in
the Twenty-First Century. The Pennsylvania State University Press. University
Park, Pennsylvania.
- Matsuzato, Kimitaka (2010): Cultural geopolitics and the New Border Regions of
Eurasia *Journal of Eurasian Studies* 1 42–53
- Miazhevich, Galina (2009): Hybridisation of business norms as intercultural dialogue:
The case of two post-Soviet countries *Communist and Post-Communist Studies*
42 181-198
- Miszlivetz, Ferenc (2009): The Tunnel at the End of the Light: the Crisis of Transition
in Hungary *Transition Studies Review* 15:623–635
- Németh Andor (1999): Metternich. PolgArt Lap- és Könyvkiadó. (Első kiadás Gill
Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest 1938)
- O'Brien, David J. – Stephen K. Wegren – Valeri V. Patsiorkovski (2005): Marketization
and Community in Post – Soviet Russian Villages. *Rural Sociology*. Vol. 70.
188-207. o.
- Offe, Claus (1992): Demokratikusan tervezett kapitalizmus? *Szociológiai Szemle*. 1. 5-
21.o.
- Pareek, Udai (1968): Motivational patterns and planned social change. *International
Social Science Journal*. 1968. 3.
- Pickles, John ed. (2008): State and Society in Post – Socialist Economies. Palgrave,
MacMillan 2008. 262.p. New York.
- Ploeg, J. D. van der (2003): The virtual Farmer. Past, present and future of the Dutch
peasantry. Royal van Gorcum Assen.
- Polányi Károly (2004): A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei.
Napvilág Kiadó. Budapest.
- Rabikowska, Marta (2009): The ghosts of the past: 20 years after the fall of communism
in Europe. *Communist and Post-Communist Studies* 42 165-179.
- Ray, Christopher (1998): Culture, intellectual property and territorial rural development.
Sociologia Ruralis. Vol. 38. 1. 3-20. p.
- Rostás Zoltán (2000): A román modernizáció történetéről. *Szociológiai Szemle*. 4. 148-
154. o.
- Rostow, Walt W. (1961): The Stages of Economic Growth. New York.
- Rudolf L Tőkés (1999): "Transitology": Global Dreams and Post-Communist Realities.
Budapest Review of Books.(summer). Másodközlés: *Central Europe Review* Vol
2, No 10. 13 March 2000 (<http://www.ce-review.org/00/10/tokes10.html>.)
- Serban, Stelu (2005): Moldvai katolikusok és ortodoxok kapcsolatának ideológiai és
társadalmi vonatkozásai. In: Kinda – Pozsony (szerk.): Adaptáció és
modernizáció a moldvai csángó falvakban. Kriza János Néprajzi Társaság.
Kolozsvár 132-156. o.
- Spufford, Peter (2007): Hatalom és haszon. Kereskedők a középkori Európában. Scolar
Könyvkiadó Budapest.
- Stein, Maurice, R. (1960): The Eclipse of Community: An Interpretation of American
Studies. New York Harper and Row.
- Szűcs Jenő (1981): Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle* 3.313-
359. o.

- Teke Zsuzsa (1980): Hunyadi János és kora. Gondolat Könyvkiadó.
- The Corner of the World. <http://www.thecorner.org/hist/japan/meiji2.htm>
- Tönnies, Ferdinánd (1983): Közösség és társadalom. Gondolat Budapest.
- Volguine, Igor V. (2001): Resentment to Capitalism: the Transformation of the Peasant Tradition in Russia. *Eastern European Countryside*. 19-33. p.
- Webster, Andrew (1990): Introduction to the Sociology of Development. The Macmillan Press London.
- White, Stephen (2010): Soviet nostalgia and Russian politics. *Journal of Eurasian Studies* 1. 1–9.